

**Курс лекцій: ІСТОРИЧНІ, ПРАВОВІ І ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ
РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ**

Взаємодія розвідки і суспільства — це сфери освіти і науки. В багатьох країнах такий взаємозв'язок налагоджений дуже тісно. За даними дослідників і вчених, інтерес до наукового вивчення розвідки привів до формування нових відповідних навчальних курсів і дисциплін. І якщо у середині 1980-х рр. в США читалися 54 курси з питань розвідки, то на початку 2000-х рр. — вже близько 300 спеціалізованих курсів з тематики розвідувальної діяльності. Такі ж курси поширилися у Великобританії (британських університетах, зокрема в Кембриджі), низці інших європейських країн, Канаді, Ізраїлі. В Іспанії в 2006 р. в рамках Університету Карлоса III в Мадриді створено Інститут Хуана Валакеса Веласко вивчення розвідки щодо питань безпеки та оборони.

Подібні процеси тривають і в інших країнах Європи і світу. Для ефективного контролю за розвідувальними органами і розвідувальною діяльністю наше суспільство повинно розуміти основи цієї діяльності, навчитися спілкуватися з розвідниками, так би мовити, однією мовою. Нинішні молоді студенти-політологи, правники, досвідчені державні службовці, які отримують другу вищу освіту, безумовно, повинні розуміти такий специфічний інструмент діяльності держави, яким є розвідувальна діяльність. І в цьому контексті слід поставити за приклад Національний університет «Києво-Могилянська академія», який за рішенням свого керівництва, додав до навчального процесу новий, єдиний поки що курс для студентів вищів на теренах України.

В умовах вкрай складної геополітичної ситуації у світі, анексії Криму, військової агресії Росії на Донбасі та постійної інформаційної війни проти нашої держави виникла гостра необхідність у тому, щоб наші студенти навчились користуватися сучасними інструментами критичного мислення і комунікації, аналізувати різноманітну інформацію, давати правильну оцінку ситуації та робити відповідні висновки, які б допомагали їм надалі ефективно працювати. Для розв'язання саме таких завдань керівництво Національного університету «Києво-Могилянська академія» та президент Незалежного аналітичного центру геополітичних досліджень «Борисфен Інтел», доктор військових наук генерал-лейтенант запасу Віктор Гвоздь запровадили і вже в четвертий раз проводять новий навчальний курс «Історичні, правові та політичні аспекти розвідувальної діяльності держави». Курс аналізує історичні аспекти формування розвідувальних служб взагалі та історію створення та розвитку української розвідки з часів Київської Русі до сьогодення зокрема; ознайомлює і порівнює правові та політичні аспекти діяльності розвідслужб провідних країн світу; демонструє їх роль у системі гарантування національної безпеки.

Слід зауважити, що багате інтерактивне супроводження покращує сприйняття лекційного матеріалу. Керівник курсу, який єдиний з українських фахівців свого часу очолював два провідні розвідувальні органи України, має можливість підкріплювати теоретичний матеріал реальними практичними прикладами з діяльності розвідників. Звичайно ж, не виходячи за межі дозволеного. Програма такого курсу, матеріали, методи та форми викладання, мають певні особливості, що обумовлюється специфікою змісту і завданнями навчального процесу. Мається на увазі, зокрема, його практична спрямованість.

Структура курсу

Курс складається з 8 лекцій, 7 семінарських занять і заліку.

Тематика лекцій:

Лекція 1. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ РОЗВІДУВАЛЬНИХ СЛУЖБ.

Лекція 2. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РОЗВІДКИ.

Лекція 3. ОСНОВИ РОЗВІДКИ.

Лекція 4. ПОБУДОВА ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ РОЗВІДУВАЛЬНИХ СЛУЖБ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ.

Лекція 5. ДИПЛОМАТІЯ І РОЗВІДКА.

Лекція 6. РОЗВІДУВАЛЬНІ ОРГАНИ УКРАЇНИ У СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.

Лекція 7. ПРАВОВІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ДІЯЛЬНОСТІ РОЗВІДУВАЛЬНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ.

Лекція 8. МІЖНАРОДНІ ТА БЕЗПЕКОВІ ТРЕНДИ СУЧАСНОГО СВІТУ.

Про курс

Мета курсу: пізнавальний аспект:

- ✓ формування понять про розвідувальну діяльність;
- ✓ забезпечення знання основних принципів, методів, прийомів, і способів дій спеціальних служб при виконанні розвідувальних завдань.

Аспект, що розвиває:

- ✓ систематизація і узагальнення знань про національну безпеку держави, місце і роль розвідувальних органів в системі забезпечення національної безпеки;
- ✓ забезпечення умов для оволодіння студентами алгоритмами вирішення проблемних і дослідницьких завдань в області розвідувальної діяльності.

Аспект, який виховує:

- ✓ на основі аналізу інформації про розвідувальну діяльність спецслужб України підвести учнів до розуміння стану розвідувального співтовариства України, виявлення проблем і пошуку шляхів їх розв'язання;
- ✓ виховувати потреби в оволодінні спеціальними знаннями, вміннями, навичками, що стосуються діяльності спеціальних служб;
- ✓ прагнути до виховання почуття відповідальності за стан національної безпеки України.

Основні завдання курсу

навчальні:

- ✓ розкрити особливості структури та діяльності розвідувальних служб провідних країн світу;

- ✓ з'ясувати основні відмінності правового регулювання діяльності розвідувальних органів різних країн;
- ✓ забезпечити систематизацію матеріалу з основ правового регулювання розвідувальної діяльності.

розвиваючі:

- ✓ вчити аналізувати, виділяти головне, знаходити і вирішувати проблеми в питаннях виконання розвідувальних завдань в інтересах забезпечення національної безпеки держави;
- ✓ розвивати в учнів уміння формулювати проблеми, пропонувати шляхи їх вирішення.

які виховують:

- ✓ створити умови для виховання потреби в оволодінні спеціальними знаннями, вміннями, навичками в області розвідувальної діяльності;
- ✓ створити умови для підведення слухачів до висновку про роль і важливість розвідувальних структур і необхідність їх вдосконалення.

З відгуків слухачів

«...Курс дійсно цікавий, досить незвичний і поки що єдиний у своєму роді в НаУК-МА, тому я дякую Вам за отримані знання й бажаю успіхів та натхнення в майбутньому для розвитку даної дисципліни!»

«...Мені дуже сподобався Ваш курс, адже я дізнався і підтвердив багато з своїх роздумів, завдяки матеріалам, інформації яку ви давали на курсі... Також мені сподобалось те, що лекції та семінари ви проводите не один, вони є надзвичай інтерактивними та з використанням як інтернету так і презентацій. Лекції були надзвичайно цікавими... Дуже дякую вам за курс!:) моя оцінка вашого курсу - 10 з 10, курс дійсно чудовий!..»

Про автора курсу

Гвоздь Віктор Іванович — народився 24.05.1959 р. в Тернопольській обл., генерал-лейтенант, доктор військових наук, заслужений юрист України. Автор книги «Воєнна розвідка України на зламі другого тисячоліття» (2017), монографії «Історичні, правові і політичні аспекти розвідувальної діяльності держави» (2018). Вільно володіє англійською, хорватською, сербською, китайською мовами.

Освіта: Київське вище загальновійськове командне училище ім. М. В. Фрунзе в 1981 р., юридичний факультет Львівського державного університету ім. І. Франка (правознавство) — 1997 р., магістратура Київського університету економіки і права (магістр права) — 2005 р., Військово-дипломатична академія (магістр військового управління) — 2009 р. В 1999 р. завершив курс з питань участі видів ЗС в миротворчих операціях в Академії Генерального штабу ЗС Туреччини (Стамбул), а в 2009 р. — безпековий курс в Школі державного управління ім. Кеннеді (Гарвардський університет, Бостон, США).

З 1977 р. — служба в ЗС у підрозділах і частинах військової розвідки, участь в миротворчих операціях у складі військ ООН на території колишньої Югославії; 1996–1999 рр. — аташе з питань оборони в Хорватії, Боснії і Герцеговині; в 1999–2000 рр. — заступник начальника Військово-дипломатичного управління МО України; в 2000–2003 рр. — представник МО України при Постійному представництві України при ООН (Нью-Йорк, США), член делегації України в Раді Безпеки ООН; в 2003–

2008 рр. — на державній службі: заступник керівника Головного управління з питань правоохоронних органів, військових формувань Адміністрації Президента України, завідувач відділом програм військово-технічного співробітництва Головної служби безпекової та оборонної політики Секретаріату Президента України.

В 2008–2010 рр. — керівник військової розвідки України, в 2014–2016 рр. — голова Служби зовнішньої розвідки України, член Ради національної безпеки України.

Про Центр

Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень «БОРИСФЕН ІНТЕЛ» займається інформаційно-аналітичною і консультативною роботою, мета якої — геополітичні дослідження, аналіз, оцінка і прогноз розвитку ситуації у світі в цілому, в Європі, а також довкола України. Центр створено за ініціативою колишніх військовослужбовців Збройних Сил і спеціальних служб України. Центр проводить геополітичні науково-дослідницькі роботи в контексті розвитку і зміцнення української геополітичної школи і національної безпеки України.

На основі власних досліджень, ретельного аналізу і оцінки проблемних питань стану та розвитку загальної і конкретної політичної, військової, економічної (в т. ч. воєнно-економічної, військово-технічної, енергетичної) ситуації, питань національної (в т. ч. інформаційної) безпеки, Центр надає інформаційно-аналітичні і прогностичні матеріали юридичним і фізичним особам для вирішення проблем і задач, що стоять перед ними.

Аналітичні матеріали готують експерти Центру — військовослужбовці запасу Збройних Сил, колишні дипломати та представники спеціальних служб України, відомі політологи, економісти, юристи. Усі вони мають вчені ступені і звання, багаторічний досвід роботи в державних органах влади і провідних державних та незалежних аналітичних структурах. Центр також співпрацює з відомими українськими та закордонними експертами і аналітиками, які репрезентують міжнародні організації, державні і неурядові структури.

Інформаційно-аналітичні продукти Центру зорієнтовані, насамперед, на їх використання спеціалістами державних і неурядових структур в Україні та за її межами, які займаються підготовкою обґрунтованих рішень з широкого кола питань геополітичної і безпекової тематики. Інформація Центру може бути корисною також для науковців, викладачів, студентів і аспірантів, які прагнуть ретельно пізнати тенденції і механізми глибоких процесів, що відбуваються у світі, Європі та довкола України, а також усвідомити роль і місце у них сучасної України.

Напрацювання Центру допомагають тим, хто вивчає геополітику, геостратегію, політологію, політичну географію, міжнародні відносини і міжнародне право, питання національної безпеки, виклики сучасності, тобто тим, хто прагне користуватися об'єктивною аналітичною інформацією з цих питань.

**ЛЕКЦІЯ 1. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ
РОЗВІДУВАЛЬНИХ СЛУЖБ**

1.1. Розвідка давніх часів

1.2. Розвідувальна діяльність періоду середньовіччя

1.3. Розвідувальні служби нової доби

1.4. Організація розвідувальних служб на початку ХХ століття

По правді, ідеальна книга про розвідку могла б бути написана тільки людиною «зсередини», оскільки лише така людина могла б об'єднати в собі риси, які необхідні для розуміння цього предмета.

Волтер Лакер (1921–2018), американський історик і політолог

Розвідка — бог будь-якої війни.

Ахмад Шах Масуд (1953–2001), афганський польовий командир, відомий також як Панджшерський лев

ВСТУП

Історія спецслужб подібна до маятника — від нестримного вихвалання до украй претензійної критики. В той же час питання про роль і місце спецслужб, і розвідки у тому числі, в політичній системі держав у минулому і перспективі є одним з ключових в розумінні, осмисленні світової історії. Проте говорити про історію розвідки у суворій відповідності з класичним значенням поняття цієї якнайдавнішої науки (тобто історії) не доводиться: розвідка завжди з цілком зрозумілих причин була оточена ореолом таємничості.

Від біблійних часів до наших днів керівники держав завжди вдавалися до послуг шпигунів з великим успіхом. Тобто розвідка є найдавнішим і найважливішим інститутом в історії розвитку людського суспільства, цивілізації, державно-політичного устрою і, як соціально-політичний і культурний феномен, має дуже велику історію, що повинна бути предметом спеціальної розмови. Серед дослідників історії та діяльності розвідки практично не має розбіжностей щодо важливості та значимості цього специфічного органу для забезпечення функціонування держави. Можна погодитися з одним з численних визначень терміну «розвідка», який визначає її як таємну діяльність держави, націлену на розуміння або зміну подій, що відбуваються за кордоном.

Детальна історія світових спецслужб ще не написана, і навряд чи в цьому є необхідність. Питання не в часі і не у вичерпному доступі до архівів. Однією деталлю більше або менше — загальної картини вони не міняють і змінити щось кардинально не в змозі. Певні закономірності існували завжди, а методи і прийоми розвідки незмінні з тих часів, коли їх описали ще великі мислителі і полководці старовини.

Мета лекції

- ✓ систематизувати і узагальнити знання щодо історії формування розвідувальних служб;
- ✓ розкрити особливості функціонування розвідувальних структур різного часу;
- ✓ забезпечити умови для розуміння студентами важливості знання досягнень у питаннях організації і ведення розвідки з давніх часів до ХХ століття.
- ✓

1.1. РОЗВІДКА ДАВНІХ ЧАСІВ

Міфологія і стародавня історія рясніє прикладами, пов'язаними з діяльністю тих чи інших правителів та полководців, які використовували різні форми та види розвідки.

З Біблії відомо, що Ной під час Всесвітнього потопу, приставши до підніжжя Арарату, посилав ворона, потім голуба і ще раз голуба, поки той не повернувся з оливковим листком. Так Ной дізнався, що вода зійшла з землі.

У біблійній Книзі Чисел (глава 13) описано, як пророк Мойсей вивів єврейський народ з єгипетського рабства. Мандруючи пустелею Фаран (Паран), вони шукали землю «обітовану». *«І промовляв Господь до Мойсея, говорячи: Пошли людей, і вони розвідають ханаанський Край, що Я даю Ізраїлевим синам; пошлете по одному чоловікові від племені своїх батьків... І послав їх Мойсей розвідати Край ханаанський, та й промовив до них: Підійть тут на південь, і зійдете на гору, та й побачите той Край, який він, і народ, що сидить у ньому, чи сильний він, чи слабкий, чи малий він, чи численний? І який той Край, що він сидить у ньому, чи він добрий чи злий? І які ті міста, що він сидить у них, чи в таборах, чи в твердинях? І яка та земля, чи масна вона, чи пісна? Чи є на ній дерево, чи ні? І будьте відважні, і візьміть з плоду землі; а дні ці — дні виноградного первоплоду»*. Але, Мойсей допустив розголос здобутої інформації серед народу, і через це розвідувальна операція стала провальною.

Про діяльність розвідки можна дізнатися з давніх літописів та інших пам'яток. Давньогрецький поет Вергілій в «Енеїді» описує обставини, що призвели за допомогою агента до падіння Трої. Особливо показовим для дослідження розвідки давнини є правління фараонів **Тутмоса III** (1457 р. до н. е.) і **Рамзеса II** (1274 р. до н. е.). Широко використовували розвідку правителі давньої Ассирійської держави: **Тіглатпаласар III** (приблизно в 745–727 роках до н. е.), Саргон II (722–705 до н. е.), **Ашшурбаніпал** (668–627 рр. до н. е.).

У сучасному світі існує приблизно сім давньокитайських книг з військової стратегії, відомих в Європі: «Мистецтво війни» Сунь Цзи; «У Цзи»; «Методи Сима» («Сима фа»); «Питання і відповіді танського Тай Цзуна і Лі Вей Гуна»; «Вей Ляо-цзи»; «Три стратегії Хуан Шігуна»; «Шість таємних навчань Тай Гуна».

Найстаршим і найвищим досягненням китайської військової думки традиційно вважалося «Мистецтво війни» Сунь Цзи. Але текстологічні дослідження останнього часу і відносно нещодавні археологічні відкриття демонструють, що за кілька століть до Сунь Цзи з'явилися «Шість таємних навчань» Тай Гуна — книга, що обстоює і проповідує повалення правлячої династії Шан. Тай Гуна шанували протягом всієї китайської історії як першого полководця і засновника воєнної стратегії.

«Шість таємних навчань» — всеосяжна праця, яка не тільки обговорює стратегію і тактику, а й пропонує низку заходів, необхідних для забезпечення ефективного державного контролю і досягнення національного процвітання. Для нас цікаві поставлені автором розвідувальні аспекти політичної і військової стратегії.

В основі всеосяжної стратегії Тай Гуна — підриг сил противника, зміцнення своєї матеріальної бази, створення ефективної державної системи управління за мирного і воєнного часу. Се-

ред так званих спеціальних методів Тай Гун приділяє увагу способам інтенсивного збирання інформації, зондування супротивника і управління ним внаслідок введення в оману, психологічної війни, способам нагнати на супротивника страх, привнесення сум'яття у ворожі ряди шляхом дезінформації, поширення серед супротивника жаху масштабними переміщеннями сил, агресивної ініціативності (практично ці положення сьогодні використовують в сучасній гібридній війні).

Сунь Цзи (VI–V ст. до н. е.) прославився своїм трактатом «**Мистецтво війни**», в якому доводив особливе значення розвідки. Він писав: *«Якщо ти знаєш силу ворога і свою власну, ти можеш не боятися і сотні битв. Якщо ти знаєш свою силу, але не знаєш сили ворога, на кожную твою перемогу буде припадати по одній поразці. Якщо ж ти не знаєш ні своєї сили, ні ворожої, то ти приречений постійно програвати війни»*. Тринадцята глава військового трактату Сунь Цзи названа «Використання шпигунів». Тут обґрунтовано необхідність шпигунської роботи як такої, що економить для держави великі кошти, і зауважено, що відмова від ведення шпіонажу чи недостатня увага до роботи розвідки є негуманною щодо свого народу. Будь-яка війна важка для народу і тому її треба завершувати якнайскоріше. Полегшити і пришвидшити перемогу у війні можуть знання про ворога. Саме для цього потрібна розвідка.

Сунь Цзи поділяв шпигунів на п'ять категорій: «шпигуни місцеві», «шпигуни внутрішні», «шпигуни зворотні», «шпигуни смерті», «шпигуни життя».

«Місцевих шпигунів» вербують серед населення противника.

«Внутрішніх шпигунів» вербують серед чиновників, людей, які перебувають на державній службі у країні-суперниці. Сьогодні їх називають «агентами» та «агентами-інсайдерами».

«Зворотні шпигуни» — це шпигуни противника, діяльність яких направляється у зворотний бік: проти їхньої власної держави і на користь тої держави, працювати проти якої вони були направлені. У сучасному трактуванні це — подвійні агенти.

«Шпигуни смерті» — це свої люди, направлені до противника з метою його дезінформації. Звичайно, коли викривався обман, такого агента вбивали. Особливо часто у давнину роль «шпигунів смерті» відігравали послы, яких направляли до ворога вести нібито мирні переговори, а насправді відволікали цим маневром його увагу і водночас починали активні військові дії. Коли реальні обставини з'ясувалися, ворог таких послів страчував.

«Шпигуни життя» — це розвідники, яких направляли в іноземні держави для збирання потрібної інформації і які мали повернутися до своєї країни, щоб передати цю інформацію своєму правителю. Оскільки сенс їхньої роботи полягав у добуванні і доставці інформації, вони мали діяти таємно і намагалися повернутися з місії живими. Звідси і їхня назва.

Отже, перша категорія шпигунів — інформатори; друга — розвідники в таборі супротивника з середовища його власних людей; третя — агенти супротивника, що використовуються проти їхньої сторони; четверта — розвідники і диверсанти; п'ята — розвідники-рейдери. Вважається, що це — найбільш давня з усіх відомих класифікацій шпигунів.

Можна твердити, що усі наступні теоретики розвідки і контррозвідки є послідовниками великого китайського мислителя Сунь Цзи.

З метою кращого засвоєння матеріалу рекомендується поєднувати запам'ятовування з пригадуванням. З цією метою в курсі розроблені **експрес-тести**. Від-

повідати на питання експрес-тесту може кожен бажаючий, або студент за вибором лектора. Такі тести будуть використовуватися на кожній лекції. Крім того, на кожному семінарі буде використовуватися тестування за принципами ЗНО.

Інший відомий давньокитайський полководець **У Цзи** (IV ст. до н. е.) у своєму трактаті «Про мистецтво ведення війни» не стільки деталізує шпигунську діяльність, як Сунь-цзи, скільки звертає увагу на необхідність як найповніше знати противника, без чого неможливо вести переможну війну. На думку У-цзи, знання про противника можуть бути вичерпними, якщо не обмежуватися лише даними про організування його армії, озброєння, місце знаходження основних і допоміжних сил. Необхідно знати і про внутрішню ситуацію в країні противника, характер правління, відносини між окремими верствами населення, потрібно знати навіть настрої населення. Саме ці чинники у підсумку визначають боєздатність армії, а не її кількість, форми організування і т. п.

Самостійний науковий характер має праця «**Методи Сима**» — стислий, загадковий текст, що датується IV ст. до н. е., коли він, вочевидь, був складений з матеріалів, що належать до старовини. Ряд дослідників військової стратегії стародавнього Китаю твердять, що основу цього трактату могли скласти думки Тай Гуна і це цілком ймовірно, бо в «Методах Сима» обговорюють закони, приписи, політику правителя, військовою організацію, військову адміністрацію, дисципліну, основні цінності, велику стратегію і просто стратегію.

За «Методами Сима», свідоме використання сили є основою політичної влади. Військова справа — це управління стратегією при збереженні невловимості.

Серед головних принципів політичного і військового протистояння — всебічне вивчення супротивника. Йдеться про необхідність глибокого аналізу супротивника, проникнення в його думки, порівняння балансу сил і правильне їх використання, уникнення можливості бути введеним в оману, збирання сил в єдиний кулак.

Також важливим є використання психологічних методів, поширення сумнівів у свідомості супротивника.

За «Методами Сима» в цілому, щоб вести війну, необхідно використовувати шпигунів проти далеких; спостерігати за ближніми; діяти відповідно до сезонів.

Китайський військовий письменник **Ду Му** (IX ст. н. е.) писав про те, як добирати джерела інформації: *«Серед урядовців супротивника є люди, які мають великий розум, але що позбулися своїх посад, люди, які в чомусь провинилися і підпали під покарання, є користоловні, честолюбні, що знаходяться на другорядних посадах, ледарі, нездатні виконати доручену їм роботу, люди, які незадоволені своїм службовим положенням і мріють про ширше поле діяльності, які готові йти по кістках інших людей, люди, схильні до хитрощів і підступності, дворушники і безпринципні. З такими людьми слід вводити в таємний контакт, обдаровувати їх, залучаючи на свій бік, через них дізнаватися про стан в їхніх країнах, вивідувати ворожі плани, устремління, з їхньою допомогою сіяти розбрат всередині панівних кіл».*

Положення китайських військових трактатів можна назвати першими теоретичними положеннями шпіонажу (розвідки), які втілювалися в усій подальшій історії таємної війни.

Теорія стратагемності

Ще до нашої ери китайці розробили 36 стратагем (хитрощів, вивертів), деякі з яких мають пряме відношення до форм і методів діяльності розвідки.

Стратагемність — це сплав стратегії з умінням розставляти приховані від супротивника пастки, мистецтво мислити на тривалу перспективу, складати довгострокові плани на різних рівнях, вміння прораховувати ситуацію на достатню кількість ходів вперед, застосовувати стратагемні пастки для досягнення успіху. Теорія стратагемності і сьогодні залишається вагомою зброєю китайських політиків, бізнесменів, військових, розвідників. Так, стратагема № 3 під назвою «Убити чужим ножом», тобто те, що сучасною мовою означає просування дезінформації з метою усунення кого-небудь на користь іншої держави. Не менш виразними є й інші повчання, які не потребують додаткового тлумачення, зокрема: № 5 — «Грабувати під час пожежі», № 6 — «На сході робити галас, на заході нападати», № 10 — «Приховувати за усмішкою ніж».

Розробляли стратагеми і в Європі. Римський адвокат и ритор Поліен (II ст. н. е.) у праці «Воєнні хитрощі» описав до 900 стратагем, римлянин Секст Юлій Фронтін (I ст. н. е.) описав 563 стратагеми. Трактат Фронтіна «Стратагеми» базується на переказі окремих фрагментів із праць грецьких та римських істориків.

«Артхашастра»

Велику увагу розвідувальній діяльності приділено у відомому давньоіндійському трактаті «Артхашастра, або Наука політики» (кін. IV ст. до н. е. — I ст. н. е.), автором якого вважається Каутілья. Цей твір навчає мистецтва управління державою, ведення внутрішньої та зовнішньої політики, де розвідка посідає вагоме місце. «Артхашастра» — наука про користь, про практичне життя, збірник повчань з управління державою та суспільством.

Книга максимально практична і навіть на сучасний погляд досить відверта. На відміну від робіт давньокитайських мислителів, які мислили масштабно, об'ємно, концептуально, стратегічно, «Артхашастра» містить безліч детальних описів тактичних прийомів діяльності як політичної, так і військової опозиції, розгортання диверсійно-терористичної, партизанської боротьби в тилу ворога.

«Підмовляння (серед ворога), шпигунство, таємні заходи з усунення, облога і напад — ось п'ять факторів для оволодіння», — проголошує автор «Артхашастри». Відзначимо, що з п'яти відзначених чинників лише два (облога і напад) є військовими методами, інші три — і вони стоять на першому місці, тобто вважаються пріоритетними — однозначно належать до методів таємної розвідувально-підривної діяльності.

Основним засобом цієї діяльності Каутілья виводить таємних агентів (шпигунів). Про шпигунство згадується практично в усіх розділах книги, що відносяться до військової тематики. Автор акцентує увагу саме на таємному використанні агентів. *«...І як вони проникли до ворога за допомогою хитрих заходів, точно так вони повинні піти».* Передбачається, що агенти, шпигуни мають вести активні дії, постійно у різний спосіб впливаючи на вище керівництво супротивника, його війська, населення, можливих союзників, спонукаючи їх до дій у вигідному для себе напрямку і вносячи сум'яття до лав ворога.

Про застосування спеціальних таємних способів протиборства з ворогом, введення його в оману, використання методів розвідки писали також стародавній мислитель Джаммапада (V ст. до н. е.): *«Що б не зробив ворог ворогові чи ненависник ненависнику, неправдиво спрямована думка може зробити ще гірше»;* грецький історик Фулідід (460–400 рр. до н. е.): *«Крацим воєначальником є той, хто має здібності до воєнної хитрості».*

Таємна війна Ганнібала

Значний інтерес становлять питання використання розвідок у протистоянні Риму і Карфагена, держав, які у III ст. до н. е. досягли високого рівня розвитку.

Відомий карфагенський полководець **Ганнібал**, який неодноразово перемагав римські армії під час Другої Пунічної війни (218–201 рр. до н. е.), зобов'язаний своїми перемогами не лише таланту полководця, а й вміло налагодженій розвідці.

Ганнібал часто перемагав римлян за допомогою прийомів таємної війни. Складається враження, що римляни були надто довірливі і зовсім не знали свого ворога. Особливістю римлян і водночас предметом їхньої гордості було те, що вони вели війни чесно, відкидаючи все, що пов'язане з обманом і хитрістю, визнаючи лише такі битви, про які їхній супротивник був повідомлений заздалегідь і які велися відкрито. Все інше вважалося недостойним, на відміну від пунійців і греків, у яких більш почесним було обдурити ворога, ніж здолати силою. Саме у протистоянні з Ганнібалом римляни поступово почали відходити від своїх правил «справедливої війни» і практикувати вже прийоми війни таємної.

Отож ми бачимо, що на той час існувала різноманітна практика застосування розвідки. Так, Юлій Цезар постійно використовував розвідку у військових походах. Александр Македонський використовував в Месопотамії резерв агентурної розвідки. А епохальне повстання Спартака було наслідком повного провалу розвідки Римської імперії.

Лише під час правління імператора Октавіана Августа римлянам вдалося створити професійну спецслужбу. Це стало можливим лише після того, як вони зрозуміли, що від достовірної розвідувальної інформації залежить їх державна безпека.

Таким чином, розвідка у стародавні та античні часи стала підґрунтям для розвитку та вдосконалення розвідувальної справи протягом наступних історичних періодів. За своєю сутністю вона була переважно військовою і забезпечувала потреби війни. Політичне шпигунство лише набирало значущості, воно ще не отримало самостійного статусу і розглядалося переважно крізь призму військової справи.

1.2. РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Політичні й економічні процеси, що відбувалися у середньовічній Європі, відтіснили розвідку на другий план. Досвід розвідувальної діяльності, набутий за античних часів, використовували у численних війнах. Однак розвідувальна служба, як один з інструментів гарантування державної безпеки, не мала відповідного середовища для розвитку через політичну нестабільність і нестійкість державних утворень того часу. Саме з виникненням потужних абсолютних монархій в Європі розвідувальна справа набула нового розвитку і вдосконалення.

Візантія

Поки в Європі розвідка переживала застій, у Східній Римській імперії — Візантії — примножували розвідувальний досвід. Після занепаду Західної Римської імперії саме Візантія, яка багато століть залишалася однією з найбільш могутніх і культурних держав середньовіччя, виявилась особливо придатною для дальшого вдосконалення розвідувальної служби.

Розвідка у Візантії була тісно пов'язана з дипломатією. Саме завдяки розгалуженій дипломатичній службі візантійська розвідка стала досить продуктивною. Прийоми і методи цієї дипломатично-розвідувальної діяльності згодом перейняла Венеція, через яку вони перейшли у практику західноєвропейських монархій нового часу.

У процесі розвитку візантійської розвідки особливо показовим є період правління імператора **Юстиніана I Великого** (527–565). Юстиніан разом з дружиною **Феодорою**, яка мала великий вплив на свого чоловіка та активно втручалася у зовнішню політику імперії, довгі роки тиранічно керував величезною імперією, що охоплювала половину відомого тоді світу.

Для зміцнення своєї влади Феодора послуговувалася великою кількістю шпигунів, які стежили за всіма її ворогами чи просто особами, які видавалися їй підозрілими. На шпигунів за невиконання завдань чекала смертна кара або страшні тортури. Знаючи про настрої у найближчому оточенні імператора, а також у середині країни, Феодора могла впевнено вести свою політику і керувати державою.

Про організацію розвідувальної служби Візантії того часу відомо з праць історика **Прокопія Кесарійського** (490/507–562 рр.). Його праця **«Історія воєн»** є цінним джерелом військового мистецтва епохи Юстиніана. У книзі «Війна з персами» є відступ, присвячений темі розвідки. Прокопій вказує, що у римлян і персів здавна існувало правило утримувати за рахунок державних коштів розвідників. Їхнім завданням було таємно проникати на територію супротивника, усе вивідувати, а потім повертатися до свого правителя і про все доповідати. Більшість з них намагалися бути корисними своїй державі, а були й такі, які відкривали таємниці ворогу. Практика переманювання розвідників супротивника на свій бік була досить поширеною. Імператори, отримавши інформацію від своїх розвідників і ворожих агентів, вживали необхідних заходів безпеки.

У складеній приблизно 550 р., але виданій вже після смерті Прокопія, **«Таємній історії»** значна увага приділяється системі візантійської розвідки. Автор критикує Юстиніана за неналежне ставлення до розвідувальної справи, обмеження її бюджету, внаслідок чого розвідка не могла ефективно функціонувати. Такі суперечливі свідчення про візантійську розвідку у двох працях Прокопія пояснюються тим, що розвідка Юстиніана була більше зорієнтована на вербування подвійних агентів, ніж на утримання власних розвідників.

Як вказує Прокопій, шпигуни найчастіше проникали на територію супротивника під виглядом торговців. Розвідувальні функції покладали також на дипломатичні місії. Зрозуміло, що шпигунська діяльність послів не афішувалася, хоч фактично застосовувалася кожною державою.

Характерно, що термін, яким позначали розвідників у Візантії, — «ho kataskopos» — застосовували як для військових розвідників, тобто людей, яких направляли до ворожого війська безпосередньо під час ведення бойових дій, так і для військово-політичних шпигунів, і навіть для наглядців, яких імператриця Феодора скеровувала стежити за своїми підданими.

Отже, Візантія мала професійних розвідників, які працювали в іноземних державах під прикриттям послів, торговців, місіонерів. Інформацію, яку постачали численні агенти, збирали, аналізували і систематизували. На основі цієї копіткої праці Візантія успішно втілювала в життя основи відомої «науки про управління варварами». Володіючи детальною інформацією про військові сили своїх ворогів, відносини між ними, торговельні зв'язки, про впливових людей і можливості їхнього підкупу, міжусобиці тощо, візантійські імператори могли тривалий час забезпечувати безпеку країни і її провідне місце у середньовічному світі.

Починаючи з пізнього середньовіччя, секретна служба в Європі фігурувала як складова частина державної машини. З її допомогою самодержці підтримували свою владу. Вже тоді діяльність розвідки, розвідника, чи то він любитель, найманець або професіонал, що проводиться у воєнний або мирний час, вважалася таємною і протизаконною. Проте вона визнавалася протизаконною і злочинною тільки в тій країні, проти якої велася розвідувальна діяльність.

Спроби створити розвідувальні служби робили різні великі феодали, але тільки церква мала розгалужену розвідувальну мережу майже у всіх країнах Європи. Головну роль у розвідувальній діяльності церкви виконував орден єзуїтів, а завдання, які розв'язував цей орден, загальновідомі.

Особливість розвідувальних організацій тих або інших держав полягає в тому, що вони найчастіше набагато виразніше, ніж всі інші інститути державної системи, віддзеркалюють специфіку історичного розвитку кожної окремої країни. Не випадково на Заході за всієї спільності державного і політичного ладу відвіку склалися два різні види розвідувальних служб: традиційна розвідка старих колоніальних держав — нідерландська, англійська і французька, і розвідка порівняно молодих держав — таких, як японська, німецька і американська.

Впродовж XVII–XIX століть розвідки старих колоніальних держав здобули величезний досвід, створили систему політичних, економічних і релігійних зв'язків, сформували апарат з ретельно підібраних професійних розвідників, який мало піддається, особливо в англійців, впливу внутрішньополітичних змін. Структура служб розвідки відрізнялася порівняльною стабільністю, хоч і вона пристосовувалася (і пристосовується донині) до політики, що змінюється, своєї конкретної держави.

Предок В. Черчилля, видатний англійський полководець **лорд Мальборо** (1650–1722) вперше поділив розвідувальну службу на військову і політичну. Кожна служба стала самостійною організацією, мала свої окремі завдання, сили і засоби, звітність тощо. Це було важливе нововведення в історії розвитку розвідувальної діяльності.

Франція

Деякі історики розвідки твердять, що батьком політичної і військової розвідки в сучасному розумінні був французький король **Людовик XIV** (1638–1715), який створив у 1667 р. могутню розвідувальну організацію. Її структура, форми і методи діяльності спиралися на попередній досвід аналогічної організації, створеної кардиналом **Рішельє** (1585–1642) і вдосконаленої його наступником — кардиналом **Мазаріні** (1602–1661). Ще за цих кардиналів розвідка стала головною зброєю в боротьбі проти зовнішніх противників Франції.

Діяльність Рішельє і Мазаріні в цікавій формі описано в популярних романах А. Дюма-старшого. Але в частині, що стосується розвідки, знаменитий письменник припустився деяких неточностей фактичного і часового характеру. З часів Рішельє стало прізвиськом поняття «сірий кардинал», яке міцно увійшло до лексики політики, бо у всій історії людства не знайдеться жодного прикладу, де той або інший цар, король, імператор, президент, генеральний секретар і т. п. не мав би при собі так званого «сірого кардинала». Першим так став іменуватися **Жозеф де Трембле**, глава таємної служби Рішельє.

Одним з кращих співробітників розвідки отця Жозефа був такий собі Рошфор. А одним з найбільш здібних і найспритніших розвідників кардинала Мазаріні був Шарль д'Артаньян. Дюма зв'язав цих двох розвідників в один час, хоч діяли вони в різних епохах і при різних кардиналах, але при цьому розставив їх по різні боки барикади, незважаючи на те, що вони були по одному. З біографії д'Артаньяна відомо, що під час однієї з розвідувальних операцій за кордоном він виступав під прикриттям абата Араміса. Слід додати, що Мазаріні зробив значний внесок у розвідувальне мистецтво. Вважається, що йому належить крилатий вислів: *«В щілину від замка видно набагато краще, ніж через відчинені двері»*.

Деякі дослідники не погоджуються з пріоритетом французів у створенні розвідувальної організації, близької до сучасного зразка, зазначаючи, що зовнішньополітична розвідка, тобто зовнішня розвідка в сучасному її понятті, сформувалася і зміцніла як найважливіший напрям розвідки в цілому в XVI ст., коли вона була безпосередньо поставлена на службу поточним завданням дипломатії. І пріоритет у цій галузі належить англійцям.

Англія

Безпосередню участь у створенні спецслужб Англії брав 1-й лорд-протектор Англії, Шотландії та Ірландії **Олівер Кромвель** (1599–1658). Зокрема, він запровадив правило, згідно з яким жоден агент або співробітник служби не повинен знати нічого понад те, що необхідно йому для виконання своїх обов'язків і, крім того, жоден кадровий співробітник не повинен бути посвячений, без крайньої необхідності, в роботу інших співробітників. І, маючи на увазі оплату праці агентів, Кромвель підкреслював, що *«краще платити багато грошей за добру інформацію, ніж мало за погану»*.

Засновником англійської розвідки вважають найближчого помічника Кромвеля **Джона Терло**, політика і юриста, члена англійського парламенту, який і очолив першу спецслужбу Англії, що називалася **«Бюро інформації»**. Після смерті Кромвеля Терло був призначений королем Карлом II (1630–1685) керівником нової служби, яка вперше в історії Англії дістала назву **«Інтеллідженс департамент»** (Intelligence department), тобто Управління розвідки. Ймовірно, це був перший в історії випадок, коли керівник спецслужби «колишнього режиму» був залишений на службі з урахуванням його професійної компетентності. До речі, такий підхід до професіоналів став надалі в Англії, на відміну від інших країн, стійкою традицією.

Метод роботи Терло ґрунтувався на широкому використанні матеріальної основи вербування: за гроші англійці вербували агентуру в усіх країнах і вона забезпечувала Терло інформацією зі всіх питань, що цікавлять керівників держави.

Дослідники твердять, що від Терло пішла розвідувальна служба, близька до сучасної СІС. З цим навряд чи можна погодитися. Його розвідувальна служба була радше військовою, ніж політичною розвідкою. І якщо вважати правомірним, що розвідувальна служба, близька до сучасної СІС, була створена Терло, то може йтися лише про схожість назви. Бо в такому разі в Терло є попередники, які також зробили свій внесок у розвідувальне ремесло. Так, керівник розвідки королеви Єлизавети I (1533–1603) лорд Берлі, він ж **Вільям Сессіль**, при проведенні акцій впливу дотримувався принципу *«кидати камінь так, щоб не було видно тієї руки, що його кинула»*, що є основою основ успішного проведення акцій впливу розвідки. Але розвідка Сессіля була все ж таки військовою за своїм еством.

Вільяма Сессіля на посаді керівника розвідки змінив **Френсіс Волсінгем**, який також зробив свій внесок в теорію і практику розвідувальної діяльності. Принципами його роботи з агентурою були вимоги *«забезпечувати вірність агента страхом і золотом; за потрібні відомості ніколи не можна платити дуже дорого; якби не було негідників, чесні люди навряд чи могли б дізнатися що-небудь про зловмисність проти них»*.

Волсінгем заклав традицію вербування відомих літераторів і акторів. Так, він завербував великого драматурга, друга Шекспіра, Крістофера Марло (1564–1593), коли той був ще студентом Кембриджського університету, що знаменувало початок іншої традиції — вербування агентури на перспективу. Одним з найкращих розвідників був Даніель Дефо (1660–1731), автор безсмертного

роману «Робінзон Крузо». Його послугами користувалися королева Анна і її наступник Георг I. Дефо вважався найтоншим і найглибшим спостерігачем за громадською думкою, що дозволило йому заслужити репутацію майстра розробки і здійснення акцій впливу. Крім того, він зарекомендував себе як вельми результативний агентурист. Успішно розв'язував розвідувальні завдання в Німеччині і великий поет-романтик Вільям Вордсворт (1770–1850).

Приватна розвідка

Ще не встигла як слід сформуватися державна розвідка, як почала створюватися приватна, комерційна розвідка.

Проте перша насправді приватна розвідувальна служба виникла у XIV ст., і не у Венеції, а у Флоренції. Ця служба була створена на паях групою найбагатших і найвпливовіших купців-банкїрів.

У XV ст. приватну розвідувальну службу створила родина Фуггерів в Аугсбурзі, які були у XV–XVI ст. найбільшими промисловцями у Європі. Збереглися свідоцтва функціонування розгалуженої і ефективної приватної розвідувальної служби під керівництвом **Якоба Фуггера** (1459–1525), що мала свої представництва в багатьох європейських державах. Пізніше інший Фуггер, Антон, розпочав економічне освоєння Америки.

Ще більш ефективну приватну розвідку створили **брати Ротшильди**. Завербована ними агентура (її чисельність перевищувала 200 чоловік) здобувала цінну політичну і економічну інформацію про наполеонівську Францію, яку передавала англійцям. Крім того, через ту ж агентуру Ротшильди налагодили регулярний переказ банківських капіталів до Англії, підриваючи тим самим економіку створеної Наполеоном імперії і саботуючи організовану останнім так звану континентальну блокаду Англії. Слід зазначити, що брати Ротшильди були великими майстрами акцій впливу. Так, Натан Ротшильд успішно здійснив одну з таких акцій, довівши до англійських банкїрів дезінформацію про перемогу Наполеона під Ватерлоо. Це призвело до різкого падіння акцій на лондонській біржі, які і скуповував Ротшильд за безцінь. Як наслідок такої акції впливу (а по суті, грандіозної фінансової афери), Ротшильди отримали нечуваний прибуток.

З легкої руки приватних розвідувальних служб почали виникати спеціальні підрозділи науково-технічного напрямку розвідувальної діяльності і піонерами в створенні економічного напрямку розвідки стали англійці.

З розвитком капіталістичних відносин, концентрацією промислового, торговельного і фінансового капіталів, що завершилося створенням гігантських транснаціональних компаній і корпорацій, роль приватної розвідки постійно зростає. Приватні розвідувальні організації виникли практично у всіх великих промислових корпораціях, торгових фірмах і банках, численні штати яких зміцнюються з появою досвідчених і кваліфікованих кадрів державних розвідувальних служб. І якщо раніше приватні розвідувальні служби розв'язували в основному завдання суто економічного характеру, то пізніше вони стали успішно конкурувати з державною розвідкою в добуванні політичної і іншої неекономічної інформації, але керуючись при цьому своїми вузькими корпоративними інтересами, добре усвідомлюючи, що «політика — це концентрований прояв економіки». Одночасно у низці країн розпочалося фактичне зрощення державної і приватних розвідувальних служб.

1.3. РОЗВІДУВАЛЬНІ СЛУЖБИ НОВОЇ ДОБИ

У цілому до початку XVIII ст. розвідка в Європі не була системною за характером і жодна держава не мала у своєму розпорядженні розвідувальної служби, яка функціонувала б на постійній основі як неодмінний інструмент державного механізму. Агентів

добирали і спрямовували на виконання завдань тільки тоді, коли виникала необхідність в отриманні тієї або іншої інформації. І все ж Англія була, безперечно, першою країною, що створила в 1704 р. організовану розвідувальну службу, яка відчутно плинула на розвідувальні служби інших держав. Власне, СІС, як спадкоємиця цієї служби, створеної в період правління Анни (1665–1714), останньої королеви з династії Стюартів, герцогом Мальборо і за активного сприяння Дефо, була заснована в 1909 р. «з метою проведення позитивної розвідувальної діяльності», інакше кажучи — з метою збирання та аналізу інформації.

Отже, правомірно твердити, що до 1909 р. політичної розвідки в Європі не існувало і що вона вийшла і розвинулася як самостійна служба з військової розвідки. Інакше і бути не могло: війна, як засіб роз'язування конфліктів, виникла водночас з появою людини як біологічного виду на Землі. А війни — відкриті і таємні — є, як відомо, продовженням політики іншими засобами. У цьому, власне, суть розвідки та її призначення.

Розвиток економічного напрямку розвідувальної діяльності значно розширив сферу діяльності розвідувальних служб, підвищив їх роль і значення в державі.

Ідеальним розвідником і новатором у розвідувальному мистецтві був **Наполеон Бонапарт** (1769–1821). Він не тільки був талановитим агентуристом, але й досяг великих успіхів на інших напрямках розвідувальної діяльності. Зокрема, ніхто краще за нього не зміг так вправно обробляти відкриту інформацію, вибираючи з матеріалів відкритої преси розвідувальні дані. Наполеон був майстром дезінформації та інших видів здійснення впливу на супротивника. Створене ним у 1796 р. «**Таємне бюро**» використовувало у своїй роботі форми і методи, які пізніше міцно увійшли до арсеналу всіх розвідувальних служб світу (робота з підставами для доведення дезінформації, впровадження агентури до об'єктів розвідувального проникнення тощо).

За словами Наполеона, — «головною володаркою на війні є обстановка, інакше кажучи — план кожної війни, план кожної стратегічної і тактичної операції зокрема... Звідси випливає важливість завчасного і ґрунтовного знайомства з обстановкою, тобто важливість з'ясування даних, що впливають на результат всіх військових заходів. Ці дані по роду своєму можуть бути зведені в чотири групи: відомості про збройні сили противника, відомості про місцевість, відомості про населення і відомості про продуктивність краю.

Дані першої групи отримують шляхом вивчення воєнних систем всіх держав взагалі і тих особливо, з якими можливе збройне зіткнення. Отже, необхідно знати організацію і чисельність їх армій, озброєння, спорядження та обмундирування військ, навчання їх і способи дій в бою; порядок задоволення матеріальних потреб армії, її санітарний стан, склад корпусу офіцерів і т. ін.

Багато з цих відомостей не становлять таємниці і можуть бути взяті з офіційно оголошених розпоряджень і звітів військових міністерств. Інші, як наприклад: дух військ, порядок мобілізації армій і концентрації їх біля кордонів в разі війни, початковий план воєнних дій тощо, становлять таємницю, в яку нелегко проникнути. Обов'язок доставляти урядам ці відомості лягає на посланників, військових агентів і офіцерів, яких офіційно відряджають в інші держави. Однак не завжди ці особи можуть дати повні і ґрунтовні відповіді на зазначені питання. Єдиний засіб для отримання їх полягає в тому, щоб звернутися до послуг таємних агентів, тобто шпигунів.

Збір даних і їх обробка забирають багато часу і праці; отже, цю роботу треба починати заздалегідь, ще в період миру».

Особливу увагу Наполеон приділяв роботі з агентурою. «Вірте мені, — писав він, — аналізуючи завершення воєнних баталій, я мимоволі дійшов висновку, що не стільки від хоробрості піхоти або відваги кавалерії та артилерії залежала доля багатьох битв, скільки від цієї проклятої і невидимої зброї, яку називають шпигунами». Таке визнання одного з найвидатніших полководців всіх часів і народів чимало варте.

На погляд Наполеона, при вербуванні агентури і роботі з нею повинні використовуватися три основи: компрометуюча, матеріальна і морально-психологічна. Він не вірив людям, відкидав можливість використання в агентурній роботі ідейної основи і віддавав перевагу матеріальній зацікавленості. Не випадково у своїх мемуарах міністр поліції уряду Наполеона **Жозеф Фуше** (1759–1820) писав: *«Коні, які везли золото французького банку до майбутніх полів битв для оплати таємних агентів, мали більше значення, ніж стрімка і відважна кіннота Мюрата»*. А цей геній розшуку теж знав, що каже. І найбільші винагородили Наполеон надавав **Карлу Шульмейстеру**, начальникові розвідки австрійської армії, який передавав дуже цінну інформацію військового і політичного характеру. Перемогу Наполеона над австрійцями, зокрема і розгром російсько-австрійських військ під Аустерліцем, забезпечила насамперед розвідувальна інформація Шульмейстера. І тут геній полководця Кутузова не зміг протистояти усього-на-всього одному агенту Наполеона.

Шульмейстера називали «Наполеоном військової розвідки». Украв цинічний, як і Наполеон, він поєднував у собі винахідливість і нахабство, якості, властиві всім великим розвідникам, у поєднанні з такими специфічними якостями, як фізична витривалість, енергійність, мужність, розум і схильність до блюзнірства.

Наполеон активно застосовував обробку відкритої преси для отримання розвідувальних даних. Щоденні газети у Європі поширювали з XVII ст. і тривалий час їх не вважали джерелом розголошення державних таємниць. Після Французької революції їх почали вважати такими, у зв'язку з чим Наполеон запровадив цензуру і поліцейський контроль за пресою.

Генерал **Веллінгтон**, переможець Наполеона у битві під Ватерлоо, в березні 1813 р. писав: *«Цілком можливо повідомляти розвідувальну інформацію через газети. Навіть більше, зміст всіх газет — це розвідувальні дані для ворога, на підставі яких, як мені відомо, він складає плани своїх операцій»*.

Французькі воєначальники були серед перших, хто висловився за створення органу управління розвідкою. Генерал **Жюль Леваль** — воєнний міністр Франції, теоретик воєнного мистецтва і письменник, у своєму труді **«Воєнні дослідження»** (1881) писав: *«На чолі воєнного шпигунства повинно бути поставлене одне вище центральне управління. Його діяльність має характер переважно розпорядчий і зводиться до направлення дій нижчих органів, до їх контролю і до розробки та зведення в одне ціле всіх здобутих даних»*.

В той період у Франції було закладено основи розвідувальної служби у боротьбі з організованою злочинністю. Її засновником слід вважати відомого розбійника Картуша, який, втомившись від злочинних справ, перейшов на службу до властей, очолив підрозділ, який дуже ефективно протидіяв організованій злочинності.

Щодо досвіду британської розвідки, то в середині XVIII ст. вона практично повністю перенесла свою діяльність за кордон, організовуючи не тільки збирання політичної інформації на території, де велася розвідка, або третіх країн, а й вдаючись за кордоном до активних розвідувальних заходів (термін «активні дії» або «заходи» був запроваджений британцями в оперативний словник розвідки).

Британська розвідка постійно вирізнялася солідною фундаментальною роботою. Це особливо наочно виявилось в її умінні вербувати і виховувати агентуру на перспективу. Британці спеціалізувалися на використанні агентури глибокого залягання, причому інколи чекали 10–20 років, поки агент не набував солідних розвідувальних можливостей. У розвідок інших країн зазвичай для цього ніколи не вистачало необхідної витримки і терпіння.

XIX ст. було досить продуктивним для розвитку розвідки. Її значення у сфері забезпечення національних інтересів і безпеки держави відчутно зросло. Розширився спектр методів і засобів розвідувальної діяльності, утвердилася практика утримання кількох таємних служб одночасно й успішного використання результатів їх незалежної робо-

ти. У розвитку розвідувальної справи на один рівень з Британією і Францією вийшла Німеччина. Стимул до створення постійних розвідувальних органів з'явився і у керівництва нової держави — Сполучених Штатів Америки.

1.4. ОРГАНІЗАЦІЯ РОЗВІДУВАЛЬНИХ СЛУЖБ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

На початку ХХ ст. практично кожна з провідних країн світу створила потужні розвідувальні служби, і кожна з них заслуговує на окрему розповідь. Тому основні напрями, принципи, за якими відбувалися становлення і розвиток цих спеціальних служб, розглянемо на прикладах розвідок Британії та Німеччини.

Досвід «Сікрет інтеллідженс сервіс» (СІС) поклав початок створенню розвідувальних служб багатьох країн. До неї провідні держави світу обходилися невеликими апаратами військової розвідки, які розросталися чисельно тільки під час війни. Та й, власне, СІС, що виникла як підрозділ англійської військової розвідки у 1909 році, 1919 року разом з контррозвідувальним підрозділом перебувала під контролем військового міністерства, звідки виникла і інша відома назва «СІС, МІ6», а контррозвідувальний підрозділ називався «МІ5». Ці дві спецслужби були моделлю для багатьох спецслужб світу.

Першим керівником політичної розвідки (МІ6) став капітан першого рангу **Менсфілд Сміт-Каммінг**, який обіймав цю посаду з 1909 до 1923 року. Цікавий відомий факт, що шеф розвідки, який, до речі, був великим оригіналом, писав тільки зеленим чорнилом і тільки на папері блакитного кольору. Англійці досі, як правило, не обговорюють справ своєї розвідки. Ім'я генерального директора до недавнього часу зберігалось у глибокій таємниці і було маловідоме навіть співробітникам самої МІ6. І якщо розвідку вони називали між собою як «Клуб», то начальника розвідки називали не інакше, як просто «шеф» або «бригадир». Зазвичай, ім'я начальника СІС ставало відоме лише після звільнення його з посади.

Процеси, що відбувалися у світі у першій половині ХХ ст., зумовили виникнення нових розвідувальних концепцій в Британії. Так, досвід Першої світової війни переконав керівників британської розвідки, що розвідувальна діяльність проти якої-небудь країни повинна вестися з території сусідньої країни. СІС суворо дотримувалась у своїй роботі цього принципу.

Після Другої світової війни при організації роботи СІС було використано принцип різносторонньої підготовки кадрів. Тобто підготовки не за якоюсь певною вузькою спеціалізацією у відповідному напрямі розвідувальної діяльності, а однаковою мірою з усіх напрямів роботи, не тільки для роботи у центральному апараті розвідки, а й за кордоном, однаково як по лінії розвідки, так і по лінії контррозвідки.

Отже, розпочавши з невеличкої установи, СІС у наші дні відіграє помітну роль у системі державного механізму. Як ще зазначав відомий американський фахівець з питань розвідки **Е. Захаріас**, «...в Англії розвідка відіграє таку ж роль у визначенні міжнародної політики, як будь-який відділ МЗС. Внаслідок цього там, де іншій державі доводиться відряджати для досягнення своїх цілей солдатів, Англії досить відрядити одного-двох своїх спритних агентів».

Та все ж, незважаючи на багату історію СІС, пальма першості у створенні сучасної розвідки справедливо належить німцям. За твердженням західних істориків розвідки, ідея створення розвідувальної служби, яка діє постійно, виникла раніше і приписується прусському королю **Фрідріху II Великому** (ясна річ, йдеться все ж таки переважно про військову розвідку).

Фрідріх II зумів організувати роботу своєї розвідки таким чином, що найкращі фахівці в усіх країнах Європи допомагали йому збирати важливу інформацію, зокрема політичного характеру. Йому належить вислів, що став крилатим, який він, щоправда, запозичив у свого шефа розвідки фон дер Гольца: *«Маршал де Субіз вимагає, щоб за ним слідувало сто кухарів; я ж вважаю за краще, щоб поперед мене йшло сто шпигунів»*. За часів «залізного канцлера» Німеччини Отто фон Бісмарка цей вислів став гаслом його розвідки, а надалі трансформувався у цинічне, сформульоване адміралом **Вільгельмом Канарісом**: *«Що більше пострілів, то більше шансів влучити в ціль»*.

Заслуга Фрідріха II перед практикою розвідувальної діяльності полягає в тому, що він поклав край шпигунству як розвазі аристократії або дворянській авантюрі, поставив розвідку на професійну основу. Він особисто розробив класифікацію агентури, яку вербувала пруська розвідка, згідно з якою всі агенти діляться на чотири категорії:

Звичайні шпигуни з представників бідного населення, які працювали на розвідку за невелику винагороду.

Шпигуни-підстави, які можуть повідомляти супротивникові помилкові відомості.

Високопоставлені агенти (царедворці, знать, штабні офіцери і т. п.), які працюють за великі винагороди.

Агенти, які змушені співпрацювати з розвідкою проти своєї волі.

Фрідріх II запровадив правила вербування агентів з урахуванням особливостей кожної з визначених ним категорій і порядок використання їх у розвідувальних цілях. Четверту категорію, на погляд короля, вербують у спосіб залякування і погроз.

Розвиток ідей Фрідріха II, подальше вдосконалення теорії і практики розвідки пов'язані з ім'ям **Вільгельма Штібера** (1818–1892), який став начальником розвідки майбутнього «залізного канцлера» Німеччини Бісмарка, що з властивою йому проникливістю розпізнав у пересічному агенті пруської таємної поліції саме ту особу, яка краще, ніж хто-небудь інший, зміг втілити його задуми стосовно створення тотального шпигунства.

Ще перед початком війни з Австрією (1866 р.) Штібер за наполяганням Бісмарка цілком зосередився на розвідувальній діяльності і під виглядом продавця дрібного краму особисто протягом двох років збирав достовірну інформацію про майбутнього супротивника.

Очолити розвідку Пруссії, першим його кроком на цій ниві стало створення спеціальної школи підготовки професійних розвідників, що було безперечною новиною в розвідувальному мистецтві.

«Вільгельм Штібер — доказ того, що людина, яка свою кар'єру розпочала дрібним донощиком, може піднятися за наполегливості до олімпійських висот міжнародного негідництва», — так характеризував його американський фахівець з історії розвідки **Річард Роуан**.

Напередодні війни Пруссії з Францією (1870–1871) Штібер наповнив країну агентами-жінками, «непоганими з вигляду», як він казав, та «не дуже бридкими». Використання жіночої агентури іноді давало результати. Ще у XVIII ст. у Парижі ефективно функціонував «будинок побачень» мадам де ля Фійон, де дівчата здобували цінну інформацію в іноземних дипломатів, а потім мадам складала доповіді для керівництва спецслужб. У 30-х рр. XX ст. Гейдріх і Шелленберг створили такий заклад у Берліні, який забезпечував отримання цінної інформації для розвідки і гестапо.

Штібер уперше в історії розвідувальної діяльності обґрунтував перевагу добування інформації з певної проблеми силами кількох джерел, які забезпечують таким чином

достовірність отриманих відомостей: *«Традиційно вживане розвідниками інших країн локальне спостереження, в якому бере участь вельми небагато шпигунів, дає дуже скромні результати. А більша численність агентури дозволить нам дістатися до найпотаємніших секретів. Ба більше, важливість і точність кожного донесення, отриманого від агента, можна буде ретельно проаналізувати, порівнявши його з іншими донесеннями, які підтверджують або спростовують його».*

Важливість викладеного твердження Штібера має пряме відношення не тільки до канонів інформаційно-аналітичної діяльності розвідки. Воно є також обґрунтуванням необхідності ведення тотальної розвідки, що підвищує, на його погляд, ефективність організації успішної розвідувальної діяльності. А це означало утвердження чогось нового в світовій розвідувальній практиці.

Штібер створив зовнішню розвідку і знаменитий іноземний відділ 3-го охоронного відділення політичної розвідки російського самодержавства.

Розпочалася нова ера в історії розвідки — **ера тотального шпигунства**, яка остаточно оформилася і в подальшому розвинулася у ХХ ст., коли Японія і Німеччина, які вважали себе обділеними при колоніальному розподілі світу, зажадали його переделу відповідно до своєї економічної і фінансової могутності і співвідношення сил на світовій арені.

Перша світова війна суттєво посилила значення розвідки, яка вийшла за межі поняття «шпигунство» і переросла у багатофункціональний інструмент, незамінний для забезпечення безпеки держави. Розвиток авіації і радіо започаткував і вдосконалював нові види розвідувальної роботи: авіа- і радіорозвідку.

Боротьба розвідувальних і контррозвідувальних служб ворогуючих держав, жорстка цензура призвели до збагачення розвідки усім спектром винахідливих прийомів зв'язку і засобів передавання таємної інформації. Зв'язок агента з центром здійснювався за допомогою умовних оголошень у газетах, закодованих телеграм комерційного чи приватного змісту, поштових голубів, в окремих випадках використовували підводні човни та аероплани.

Розвідувальну інформацію передавали по-різному: друкарськими помилками в газетах (для цього підкуповували набірника, який нібито помилково серед тексту вставляв ті чи інші букви, що мали умовне значення); помічаючи букви у газетах (заздалегідь визначену статтю супроводжували проколи чи рисочки під буквами, які складали таємний текст чи закодоване донесення, далі газету передавав агент у центр); дрібно написаним текстом під маркою, приліпленою на конверт звичайного листа; повідомленням правдивих метеорологічних даних, біржових чи ринкових цін, причому закодоване повідомлення полягало у розміщенні цих даних у певному умовному порядку; помітками на тюках товарів, що доправляли за кордон; знаками на білизні під виглядом поміток, нібито поставлених пралями; записом донесень на зворотному боці етикеток різних флаконів, пляшок, засобів гігієни, причому етикетки знову наліплювали на попереднє місце; умовним вишиванням на тканині, скатертинах і т. д.; помітками на нігтях рук і ніг; записом донесення на внутрішньому боці сірникових коробок; голковими або шпильковими проколами за графаретом у носових хустинках, білизні, манжетах; колекцією поштових марок, підбір, розміщення і ціна яких становили шифроване донесення; розміщенням донесень у тубиках з фарбою чи зубною пастою, на парасолях, олівцях, сигаретах, хлібові, ковбасі, фруктах і т. д.; умовними листівками, конвертами, сортом паперу, надрізами чи надривами на краях аркуша; умовним записом нот на нотному папері; «живим кодом» (за кордон відправляли людину, особисті речі якої відповідали коду. Наприклад, кількість чемоданів, сума наявних грошей, кількість костюмів, сорт їхньої тканини і колір, кількість носових хустинки і т. д.); звичайними листами будь-якого змісту з таємним текстом, написаним невидимим чорнилом; газетами і журналами із записами невидимим чорнилом на чистих місцях, а особливо на місцях, оброблених цензурою; написом донесень невидимим спеціальним хімічним розчином на людському тілі. І це ще далеко не повний перелік.

Вже у той час в практиці німецької і японської розвідок виявлялися більш характерні риси майбутньої доктрини масового шпигунства — максимальний територіальний розмах розвідувальних дій, крайній авантюризм, створення усюди розгалуженої агентурної мережі. Німецька розвідка, розвиваючи далі практику масового шпигунства, різко розширила обсяг інформації, що використовується, і удосконалила методи її обробки. Як пізніше писав керівник військової розвідки Німеччини в період Першої світової війни **Вальтер Ніколаї** (1873–1947): *«Німецька організація набагато менше розраховує на відомості, які витікають з одного, навіть надійного джерела, або одичну інформацію, ніж на терпеливе, методичне, майже наукове вивчення дрібних подробиць, вилучених зі всієї величезної маси відомостей, що проходять крізь її фільтри»*.

Насамперед був затверджений принцип **перехресного збору інформації**, коли відомості про яку-небудь важливу подію або об'єкт отримували з кількох незалежних джерел. Усередині розвідувального апарату було створене спеціальне прес-бюро (інформаційно-аналітична служба), до якого взяли на роботу фахівців різних галузей науки і техніки. Крім того, для розширення каналів отримання інформації усередині Німеччини була створена мережа органів масового опитування німецьких громадян, які з тих або інших причин мали у своєму розпорядженні відомості про стан справ в іноземних державах.

Про німецьку розвідку часів нацизму написано немало книг і тому немає ніякої необхідності повторювати їхній зміст. Важливо наголосити лише на наступному. Тотальне шпигунство зразка фашистської Німеччини ґрунтувалося на абсолютно нових принципах. Якщо раніше розвідка була справою переважно військовою, належала до складу військових відомств і організовувала свою роботу на використанні професіоналів розвідки, то тепер шпигунство стало загальною справою уряду і всієї нацистської партії, набувши грандіозних масштабів. На ведення тотального шпигунства були налаштовані всі відомства, всі установи гітлерівської Німеччини. До всіх регіонів світу засиляли «фахівців» з фальсифікацій, вибухів і вбивств. Ставка робилася на підрих внутрішніх сил держав — жертв майбутньої агресії ще до того, як будуть розв'язані воєнні дії. Фашистська доктрина по-новому визначила і самі методи діяльності розвідки. Вона, по суті, зводилася до гасла: *«За будь-яку ціну досягти мети, людей не шкодувати!»*.

Плани шпигунсько-підрихної діяльності на території своїх противників розроблялися за принципом, сформульованим Вільгельмом Канарісом: *«Чим більше пострілів, тим більше шансів влучити ціль»*. І саме за таким принципом діяла гітлерівська розвідка. Це підтверджує начальник зовнішньої розвідки гітлерівської Німеччини Вальтер Шелленберг: *«В цілому робота німецької розвідки складалася з низки вдалих імпровізацій. Напрочуд високу ефективність нашої розвідки можна пояснити тільки безжальною витратою людських і фінансових ресурсів»*.

Про розвідку Радянського Союзу написано багато і у нас, і за кордоном, створено немало фільмів, основна позитивна якість яких полягає в тому, що, на відміну від західних фільмів (та й романів), радянські фільми робилися за сценаріями, написаними на документальній основі, а тому вони і пізнавальні, повчальні і багато в чому можуть служити навчальними посібниками. Тому я не зупинятимуся на історії радянської розвідки, а зроблю лише кілька зауважень, що мають відношення до історії світової розвідки взагалі.

Як і ЦРУ США, радянська зовнішньополітична розвідка є у відомому значенні спадкоємицею німецької розвідки кінця XIX століття. В цьому немає нічого дивовижного, оскільки створений у 1920 році Іноземний відділ Всеросійської надзвичайної комісії міг запозичувати форми і методи ведення розвідувальної діяльності тільки у розвідвідділі ГШ ЗС Росії і у Закордонного бюро 3-го охоронного відділення царської Росії. А військову розвідку і Бюро створював на прохання царського уряду (Олександра II) і з відома Бісмарка керівник німецької розвідки Вільгельм Штібер.

Слід зазначити, що за 70 років свого існування радянська зовнішня розвідка зробила свій гідний внесок у практику світової розвідки.

У чому конкретно полягає цей внесок?

Властивий слов'янським народам патріотизм, любов до Батьківщини сприяли тому, що радянській розвідці, як ніякій іншій, вдалося використовувати в розвідувальних цілях обширний вербувальний контингент з числа емігрантів, у тому числі і тих представників еміграції, які зовсім не розділяли симпатій до революції в Росії і встановленого в країні режиму.

Спираючись на досить значні верстви представників інтелігенції в колишніх панівних класах, що стали на сторону революції, радянська розвідка створила такий апарат нелегалів, рівного якому не було ніде в світі. І якщо, скажімо, в чисельному відношенні нелегальна розвідка нацистської Німеччини і перевершувала радянську, то в якісному відношенні набагато поступалася їй. На відміну від інших, радянським розвідникам-нелегалам вдавалося укорінюватися в основні об'єкти проникнення країн, що розвідуються, і займати в них ключові позиції,

Внеском у практику світової розвідки слід вважати і феноменальні успіхи радянської розвідки в науково-технічній сфері.

Особливість «холодної війни», крім всіх властивих їй атрибутів, що відрізняють її від «гарячої війни», полягала і в тому, що центр тяжіння ведення цієї війни був перенесений на території третіх країн, точніше, країн так званого третього світу. Саме там розгорнулася невидима битва всіх залучених в неї держав в особі їхніх розвідувальних служб. Саме на території країн Азії, Африки і Латинської Америки розв'язувалися головні завдання всіх розвідок світу, пов'язаних із забезпеченням національних інтересів своїх держав.

ВИСНОВКИ

Правда історії полягає і в тому, що взагалі не існує якоїсь специфічної, чисто національної розвідки. Розвідувальне мистецтво — це загальне надбання людства. Основи розвідувального ремесла були закладені тисячоліття тому, і кожна країна робила свій внесок у його розвиток і вдосконалення. Форми і методи розвідувальної діяльності не змінилися принаймні за останні півтори тисячі років. Змінилося лише технічне оснащення розвідки і діяльність, що проводиться нею. І якщо розвідка чимось розрізняється в різних країнах, то це її виконавцями, а національні особливості істотного впливу на діяльність розвідки не роблять. Інакше кажучи, немає якихось національних розвідок, існують тільки розвідки тих або інших держав, що захищають національні інтереси своїх країн.

Таким чином, відтепер йдеться лише про вдосконалення засобів ведення розвідки.

Змінюються часи, політичні відносини, кон'юнктура і завдання, але принципи, методи і форми розвідувальної роботи в основному залишаються сьогодні такими ж, як і раніше. Зовнішня розвідка завжди буде невід'ємним інструментом будь-якої держави і вона піде у небуття тільки зі зникненням власне інституту держави. Розвідка — це необхідний інструмент зовнішньої політики держави. А в політиці, як говорив колишній прем'єр-міністр Великобританії лорд Пальмерстон, а потім повторив В. Черчилль, *«немає постійних друзів або ворогів, є тільки постійні інтереси»*.

В умовах політичних трансформацій у світі, зіткнення геополітичних інтересів наддержав та потужних міжнародних об'єднань, виникнення терористичних загроз і військових конфліктів, появи нових викликів та ризиків для окремих країн і регіонів роль розвідувальних органів у сфері забезпечення національної та колективної безпеки суттєво зростає.

У цих складних геополітичних умовах реалізація ефективної зовнішньої політики, успішної економічної діяльності, розбудови збройних сил, органів сектора безпеки тощо є неможливими без належної роботи розвідувальних служб.

Оскільки функціонування розвідувальної служби є особливою, специфічною формою політичної діяльності, це накладає на тих, хто її здійснює, обов'язок вести її строго конспіративно, з використанням особливих, спеціальних сил і засобів.

У цьому зв'язку доцільно хоча б у загальному вигляді зазначити роль та місце людського фактору у діяльності розвідки. Незважаючи на прогрес науки і техніки, досягнення яких повною мірою використовуються спеціальними службами, їх головними силами є люди. Саме від їх вміння логічно мислити, послідовно й професійно діяти, швидко адаптуватися до нового соціального середовища залежить успіх розвідки.

Таким чином, аналізуючи етапи розвитку української розвідки від доби Київської Русі до часу руху українських націоналістів, на основі історичних документів, досліджень сучасних істориків та наукових співробітників ми виокремили питання, пов'язані із суто розвідницькою діяльністю спецслужб та показали їхню діяльність в контексті історичних подій, що відбувалися на теренах української землі.

Основними висновками, при цьому, можна вважати:

зародження розвідки за часів Київської Русі стало предтечею її подальшого удосконалення в часи існування Козацької республіки в XVII столітті;

з другої половини XVI ст. -діяльність розвідки у 1917-1920 рр. спрямовувалась на захист національних інтересів України, перш за все на захист національного суверенітету й територіальної цілісності України, на боротьбу з диверсійними та терористичними акціями;

результати вивчення діяльності розвідки в період Центральної Ради (з часу проголошення УНР), Гетьманату, Директорії, ЗУНР, підходи до визначення завдань і структури спецслужб, організація їхньої діяльності мали традиційний (класичний) характер;

розвідники Руху українських націоналістів віддано служили своїй втраченій Батьківщині, прагнули її визволення, навіть за допомогою багнетів інших держав тогочасного світу. В цьому полягає і велич, і трагедія патріотів України, які у ті буремні роки закладали підґрунтя сьогодення, бачили нашу державу вільною та потужною, а головне незалежною.

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Специфіка шпіонажу для давньокитайських теоретиків військової справи.
2. Особливості теорії шпіонажу давньоіндійських теоретиків військової справи.
3. Теорія стратагемности.
4. Особливості розвідувальної діяльності Стародавньої Греції.
5. Розвідка у військових кампаніях Ганнібала.
6. Основні риси розвідки Візантії.
7. Основні здобутки розвідки Наполеона Бонапарта.
8. Характерні риси пруської розвідки Фрідріха II.
9. Основні методи розвідувальної діяльності В. Штібера.
10. Риси тотального шпигунства у Німеччині на початку XX століття.
11. Особливості діяльності радянської розвідки.

ОБОВ'ЯЗКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Гвоздь В. І. Історичні, правові і політичні аспекти розвідувальної діяльності держави. Київ, Борисфен Інтел, 2018
2. Каутилья. Артхашастра, или Наука политики. <https://www.twirpx.com/file/385266>
3. Лекарев С. В. Тай Гун. Разведка и контрразведка. <https://history.wikireading.ru/165791>
4. Мистецтво війни / Сунь Цзи. Пер. з англ. Ганни Литвиненко
5. Роуан Р. Очерки секретной службы. Из истории разведки. М.: Воениздат, 1946
6. Стратегічна думка Стародавнього Китаю в трактатах У Цзи і Сунь Цзи. http://ua-referat.com/Стратегічна_думка_Стародавнього_Китаю_в_трактатах_У_Цзи_і_Сунь_Цзи
7. Черняк Е. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. М. : Международные отношения, 1991
8. Шаваев А., Лекарев С. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта и теории. Москва, 2015

ДЖЕРЕЛА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. 100 великих военных тайн. Эпоха стратегов и начало тотальных войн. Шпионаж при французском дворе. (По материалам Е. Б. Черняка). <https://history.vn.ua/book/100tayn/35.html>
2. «Сірий кардинал» Франсуа Леклер дю Трамбле. <https://1mim.livejournal.com/599793.html>
3. Алексеев С. В. Славянская Европа V-VI вв. М.: Вече, 2008
4. Ардаматский В. Сатурн почти не виден. https://www.e-reading.club/chapter.php/151355/24/Ardamatskii_-_Saturn_pochti_ne_viden.html
5. Артхашастра, или Наука политики. М. : Издательство Академии наук СССР, 1959
6. Баронін А. В. Короткий історичний огляд розвитку світової розвідувальної діяльності. Навчальний посібник. Київ
7. Безотосный В. Наполеоновские разведывательные службы в военной кампании 1812 года. <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/SERVICE.HTM>
8. Букар Р. За кулисами французской и германской разведок. М. : Воениздат НКО СССР, 1943
9. Ветхий Завет: Числа : Глава 13 Твоя библия. Архив христианских новостей. — <http://www.bible.com.ua/bible/r/4/13>
10. Вилинович А. Антология шпионажа. М. : Арий, 2015
11. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII-I вв. до н. э.: историко-эпиграфическое исследование. М.: Наука, 1989
12. Візантія за Юстиніана I Великого. Довідник. <https://history.vn.ua/book/zarubzno/60.html>
13. Гасанов Р. Экономический шпионаж. Тайное оружие корпораций. М. : Алгоритм, 2017
14. Гасдрубал Барка в битве при Метавре. <http://strategwar.ru/great-fights-of-history/gazdrubal-barka-v-bitve-pri-metavre>
15. Глазунов О. Китайская разведка. <https://www.litmir.me/br/?b=172263&p=1>
16. Гвоздь В. І. Военна розвідка України на зламі другого тисячоліття. Київ, Борисфен Інтел, 2017
17. Гвоздь В. І. Историчні, правові і політичні аспекти розвідувальної діяльності держави. Київ, Борисфен Інтел, 2018
18. Грант М. Крушение Римской империи. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998
19. Даниель Дефо — гений шпионажа. <http://maxpark.com/community/901/content/771128>
20. Доронин А. Экономическая разведка и контрразведка в истории развития цивилизации. <http://www.e-reading.club/book.php?book=20351>
21. Друга Пунічна війна. https://uk.wikipedia.org/wiki/Друга_Пунічна_війна
22. Енеїда Вікіпедія. — <https://uk.wikipedia.org/wiki/Енеїда>
23. Захариас Э. М. Секретные миссии / Перевод с английского. М.: Воениздат, 1959
24. Из истории военной разведки/Сост. Ю. Н. Лубченкова и В. И. Романова (печатается по изданиям: В. Н. Клембовский. Тайные разведки (Военное шпионство). СПб., 1892
25. Использование шпионов в доктрине Сунь-цзы — Путь невидимых. Подлинная история нин-дзюцу. https://www.e-reading.club/chapter.php/15642/14/Gorbylev_-_Put%27_nevidimyh._Podlinnaya_istoriya_nin-dzyucu.html
26. Ищейки Уолсингема | Тайны веков. <https://agesmystery.ru/rubriki/zagovory-i-afery/ishhejki-uolsingema/>
27. Каутиль. Артхашастра, или Наука политики. <https://www.twirpx.com/file/385266>
28. Ковтун Г. К. Философия разведки. К.: Изд. дом «Журнал «Президент», 2001
29. Коленкур А. Мемуары: Поход Наполеона в Россию. М., 1943
30. Король ищейк Вильгельм Штибер. http://www.peoples.ru/state/police/wilhelm_stieber/
31. Лекарев С. В. Тай Гун. Разведка и контрразведка. <https://history.wikireading.ru/165791>
32. Мистецтво війни, https://uk.wikipedia.org/wiki/Мистецтво_війни
33. Мистецтво війни / Сунь Цзи. Пер. з англ. Ганни Литвиненко
34. Непомнящий Н. 100 великих загадок русской истории. М. : Вече, 2013
35. Нечаева Е. Внешняя разведка в период поздней античности. <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/nechaeva/nech001.htm>
36. Николай В. Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. (сборник). К. : Княгиня Ольга, 2005
37. Полибий. Всеобщая история. М. : Олма-пресс, 2004
38. Прокопий Кесарийский. История войн 1. Война с персами. <https://azbyka.ru/otechnik/6/vojna-s-persami/>
39. Прокопий Кесарийский. Тайная история. <https://azbyka.ru/otechnik/6/tajnaja-istorija/>
40. Прокопій Кесарійський; Дмитренко В. В. Разведка и другие тайные службы Древнего Рима и его противников. Минск : Адукацыя і выхаванне, 2018
41. Роуан Р. Очерки секретной службы. Из истории разведки. М.: Воениздат, 1946
42. Словари и Энциклопедии. <http://slovarslov.ru/slovar/ojegov/r/razvedka.html>; <http://slovarslov.ru/slovar/bes/r/razvedka.html>
43. Стратегічна думка Стародавнього Китаю в трактатах У Цзи і Сунь Цзи. http://ua-referat.com/Стратегічна_думка_Стародавнього_Китаю_в_трактатах_У_Цзи_і_Сунь_Цзи
44. Сунь Цзи. Синология.Ру: история и культура Китая. www.synologia.ru/a/Сунь-цзы

45. Тай Гун. Разведка и контрразведка. — https://www.e-reading.club/chapter.php/1022729/4/Shavaev_-_Razvedka_i_kontrrazvedka.html
46. Тай Гун. Шесть секретных учений. Наставление для эффективного свержения власти
47. Тайна сэра Джорджа Мэнсфилда Смита-Камминга — Сто великих тайн Первой мировой. https://www.e-reading.club/chapter.php/1032809/54/Sokolov_-_Sto_velikih_tayn_Pervoy_mirovoy.html
48. Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. (сборник) / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель. К.: Княгиня Ольга, 2005
49. Теория стратагемности. Разведка и контрразведка. <https://history.wikireading.ru/165795>
50. Тит Ливий. История Рима от основания города. В трех томах. М. : Наука, 1991
51. Тридцать шесть стратагем. Китайские секреты успеха. http://www.pseudology.org/chtivo/36_stratagem2.pdf
52. У Ци. Семь военных канонов Древнего Китая. Пер. с англ. Котенко Р. В.
53. Фронтин (Секст Юлий Фронтин), Военные хитрости (стратагемы). СПб. : Алетейя, 1996.
54. Чайковский А. НКВД и СМЕРШ против Абвера и РСХА. М. : Алгоритм, 2016
55. Черняк Е. Герцог Веллингтон и «Квартет». http://www.tinlib.ru/istorija/tainy_anglii/p38.php
56. Черняк Е. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. М. : Международные отношения, 1991
57. Шаваев А., Лекарев С. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта и теории. Москва, 2015
58. Шпионство при Наполеоне I. Карл Шульмейстер. СПб., 1897. М. : ЭЖВА, 1991